

XI. YY AZERBAJYCAN EDEBİYATININ ARAPDİLLİ ŞAİRİ EL-HATİB ET-TEBRİZÎ

 Farida AHMADOVA^a

Özet

XI. yy Azerbaycan edebiyatında Arapça önemli bir yere sahiptir. VII. yy'dan itibaren Arap dili, Azerbaycan'da yaygın bir yazı dili haline gelmiş, XI. yy'da ise yükselişe geçmiştir. Bu dönemde, Arapçanın hızlı gelişimi ilim hayatının her alanına yansımaya başlamıştır. Bu alanlardan biri de edebiyat olmuştur. XI. yy'da Azerbaycanlı alimler Mısır, Irak gibi Arap ülkelerine eğitimlerini geliştirmek amacıyla gitmişlerdir. el-Hatîb et-Tebrîzî de bu şahıslardan biridir. et-Tebrîzî, Suriye'de uzun bir süre yaşamış ve ömrünün sonuna kadar Bağdat'ta kalmıştır. O, Bağdat'ta Selçuklu hükümdarı tarafından yapılan Nizâmiyye Medresesinde, kırk seneden fazla eğitim vermiştir. el-Hatîb et-Tebrîzî, Ebû'l-Alâ el-Ma'arri gibi âlimlerden ders almış, kendini iyi bir şekilde yetiştirmiştir. et-Tebrîzî, yorumcu olarak daha çok tanınmıştır. En iyi eserlerinden biri de İmru'ül-Kays'ın muallakasının yorumu olmuştur. O, muallakalarda çok önemli mevzulara değinmiştir. Günümüzde de el-Hatîb et-Tebrîzî yorumları, Arapların Câhiliye dönemindeki durumlarını öğrenmek için çok iyi bir kaynaktır. Aynı zamanda Ebû Temmam'ın Hamâse eserini de yorumlamıştır. Bu eser Latince ve Arapça birkaç kez tekrar yayınlanmıştır. Hem Arap edebiyatında hem Azerbaycan edebiyatında el-Hatîb et-Tebrîzî'nin hayatı ve eserleri ile ilgili bir çok araştırmalar yapılmıştır.

Bu çalışma XI. yy Azerbaycan edebiyatındaki Arap dilinin durumunu, el-Hatîb et-Tebrîzî'nin hayatını ve eserlerini kapsamaktadır.

Anahtar Kelimeler: el-Hatîb et-Tebrîzî, Arap dili, Azerbaycan, Ebû'l-Alâ el-Ma'arri, İmru'ül-Kays

THE ARABIAN SPEAKING POET OF 11TH CENTURY AZERBAIJANI LITERATURE KHATIB TABRIZI

Abstract

Arabic language has a very important place in 11th century Azerbaijani literature. Since the 7th century, the Arabic language has become a common written language in Azerbaijan, and it started to rise up in the 11th century. In this period, the rapid development of the Arabic language began to be reflected in all areas of scientific life. One of these areas has been literature. In the 11th century, Azerbaijani scholars were going to

^aYük. Lis. Öğr., Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, f.ahmedova95@gmail.com

Makale Geliş Tarihi: 18.06.2021, Makale Kabul Tarihi: 20.09.2021

Arab countries such as Egypt and Iraq to improve their education. Khatib Tabrizi was one of these people. Tabrizi lived in Syria for a long time and remained in Baghdad until the end of his life. He taught for more than forty years in the madrasa of Nizamiyya built by the Seljuk ruler in the city of Baghdad. Khatib Tabrizi took lessons from scholars such as Abu'l Ala al Ma'arri and educated himself well. Tabrizi is better known as a commentator. One of his best works was the interpretation of Imru'al-Qais's mu'allaqat. He has touched very important issues in the mu'allaqats. Today, Khatib Tabrizi comments are a very good source to learn about the situation of the Arabs in the period of Jahiliyyah. At the same time, he has interpreted the work of Abu Temam's Hamase. This work was republished several times in Latin and Arabic. A lot of research has been done on the life and works of Khatib Tabrizi, in both Arabic or Azerbaijani literature

This study covers the status of the Arabic language in 11th century Azerbaijani literature, the life and works of Khatib Tabrizi.

Keywords: Khatib Tabrizi, Arabic language, Azerbaijan, Abu'l-Ala al Ma'arri, İmru'al-Qais

Giriş

Hicri birinci yüzyılda başlayan İslami fetihler sonucunda, Azerbaycan'da Arapçanın izleri görülmeye başlamış, bu dönemden sonra Azerbaycan dili üzerinde de etkisi görülmüştür.

İslam dinî, Arapları tek bir devlette birleştirdikten sonra Araplar, geniş çaplı bir istila başlatmışlar ve kısa sürede Çin sınırından İspanya'ya kadar geniş bir alanı işgal etmişlerdir. Böylece sosyal, ekonomi ve kültürel farklılıkları olan insanları tek devlette birleştirmişlerdir. Arapların istilasından sonra Arapça, hızla yayılmaya başlamış ve neticede esas iletişim aracına dönüşmüştür. Artık eserler, bu dilde yazılmaya başlamıştır. Arap âlimi Şevkî Dayf Arapçanın zenginleştiğini ve bedevi dilinden medeniyet diline çevrildiğini belirtmiş, Fransız doğubilimcileri ise Latince'nin Orta Çağ'da Avrupa'da hangi düzeydeyse, Arapçanın da Müslüman ülkelerinde o seviyede olduğunu bildirmişlerdir. Arapça, artık kendisini şiirde, edebiyatta ve ilahiyatta göstermiş böylece Orta Asya, Zakafkasya ülkelerinde ve İran'da eserler artık Arapça yazılır olmuştur. Bu ülkelerden biri de Azerbaycan'dır.

Azerbaycan edebiyatı dört aşamadan oluşur: Eski dönem (M.Ö-XII. yy), orta dönem (XII-XVII. yy), yeni dönem (XVII-1920), en yeni dönem (1920 ve günümüz).

VII. yy'ın ikinci yarısından itibaren Azerbaycan temsilcileri kendi eserlerini Arapça yazmaya başlamışlardır. Artık Emeviler zamanında Azerbaycan'da İsmayıl İbn Yesar, Musa Şehavat, Ebû'l-Abbas el-Emâ gibi kudretli kalem sahipleri yetişmeye başlamıştır. Farklı alanlarda, özellikle Fıkıh, İlahiyat, Hadis alanlarında Azerbaycanlılar adından söz ettirir olmuştur.

el-Hatîb et-Tebrîzî, 'Ayn el-Kuzat, Yusif Hoylu, Şihâbeddin Sühreverdi bütün Arap dünyasında tanınmış ve Doğu'nun ilmi ve edebi gelişimine çok büyük katkıda bulunmuşlardır. Bu gelenek XII. yy'dan sonra da devam etmiştir. İmadeddin Nesimi, Muhammed Füzuli vb. Azerbaycan Türkçesiyle beraber Arap dilinde de eserlerini yazmaya devam etmişlerdir.

Arap dilinde yazan Azerbaycanlı şairler ve yazarlar kendi geleneklerine ve kendi ülkelerine bağlı kalarak yazmışlardır. Onlar kendi eserlerinde tarihimizi, kültürümüzü etkili bir şekilde göstermişlerdir. VII. yy'dan başlayan Arapdilli Azerbaycan edebiyatı XI. yy'da daha da gelişmiştir.

1. XI. YY AZERBAYCAN EDEBİYATI

Doğu bilimcileri XI. yy'ı bir Rönesans yüzyılı olarak değerlendirmişlerdir. Arap âlimi es-Subâi el-Buyûmi bu dönemi "ansiklopediler ve medreseler", yirminci yüzyılın tanınmış Mısırlı yazarı, eleştirmeni ve edebiyatçısı Tâhâ Hüseyin ise "Yükseliş ve Rönesans" dönemi olarak nitelendirmiştir. Merhum Azerbaycanlı araştırmacı Malik Mahmudov bu dönemi şöyle değerlendirir: "Gerçekten de XI. yy'da Selçuklu devletindeki bilim ve edebiyat alanına bakarsak, bu dönemde İslam dünyasının birçok önemli bilim adamının, şairinin ve yazarının yaşadığı açıktır" (Cafer, 2010, s.3).

XI. yy Azerbaycan'da Arapçanın hızlı gelişimi, onun kültürel hayatının her alanına yansımıştır. Arap dili, artık Azerbaycan'da hakim bir konuma gelmiş, coğrafyası önemli bir ölçüde genişlemiş, tüm şehir ve köylerini kapsamıştır. Artık XI. yy'da Katran Tebrîzî gibi Farsdilli bir şairin yetişmesi de, Azerbaycan'da Fars diline olan ilgiyi artırmıştır. Fakat bu durum Arap diline olan ilginin azalmış olduğunu göstermemektedir.

XI. yy Arapdilli yazarlar Azerbaycan'da hayatlarını sürdürmüş, burada kendi alanlarıyla ilgilenmiş, gerektiğinde ise başka ülkelere eğitim amacıyla gitmişlerdir. Bu durumda onu göstermiştir ki, bu dönem alimleri için ulusal köken daha önemlidir.

XI. yy Azerbaycan edebiyatıyla ilgili bir fikir söylemek çok zordur. Çünkü bununla ilgili yeteri kadar kaynak yoktur. Bu dönemde yaşamış alimler ve edebiyatçılar ile ilgili düşünceler sadece bir kaynakta – Ebû'l Hasan el-Baherzi'nin "Dumyat el-gasr ve usrat ehl el-asr" adlı eserinde vardır (Penah, 2014).

Aynı zamanda malumdur ki, XI. yy'dan sonra Müslüman aleminde şairlerin eserlerini kapsayan koleksiyonlara ilgi önemli ölçüde azalmıştır. Bu dönemlerde "el-Hamâse", "el-Eğânî", "eş-Şî'r ve eş-Şuarâ", "Mucem eş-Şuarâ" gibi eserler ilgi çekmemiştir. Yerine İbn Hallikân'ın "Vefeyâtü'l-A'yân", Yâkût el-Hamevî'nin "İrşad", Münir el Yafi'nin "Miratü el-Cinan", Abdulkâdir Bağdâdî'nin "Hizânü el-Edeb" gibi edebiyatın bütün alanlarını kendisinde toplayan eserler üstünlük teşkil etmiştir. Ebû'l Hasan el-Baherzi'nin eserlerinden de anlaşılacağı üzere XI. yy Azerbaycan şairleri, kendi ülkelerine bağlı oldukları için Müslüman ülkelerinin edebiyat alanına girememişlerdir. Bir kısmı Arap ülkelerinde bilinmesine rağmen, çoğu Azerbaycan'la sınırlı kalmışlardır. Bu da onların tanınmasına, başka şehirlerde ve ülkelerde yazılan eserlerde ve tezkirelerde isimlerinin geçmesine engel olmuştur. Bunun diğer sebeplerinden biri de tarihsel koşullar ve siyasi olaylarla bağlantılı olmasıdır. Selçukluların zayıflaması, daha sonra imparatorluğun çökmesi ve bunun sonucunda farklı devletlerin kurulması, birbirinden bağımsız ilim ve kültür merkezlerinin ortaya çıkması, bir zamanlar çok güçlü olan Müslüman kültürünün bütünlüğünü, yakın bağlarını ve birliğini ortadan kaldırmıştır. Bu da Arapdilli

edebiyatın genel uyumunun bozulmasına ve onun ayrı ayrı ülkelerde bağımsız şekilde gelişmesine yol açmıştır (Nabiyev & Rustamova, 2005).

Moğolların hücumu, ardi arası kesilmeden yapılan savaşlar, bir çok eserlerin yok edilmesine neden olmuştur. Bu yüzden XI. yy Azerbaycanlı Arapdilli yazarların bazıları hakkında malumat elde etmek mümkün olmamıştır. Ebü'l Hasan el-Baherzi'nin "Dumyat el-gasr" eserinde XI. yy Azerbaycan edebiyatının yaklaşık yetmiş yıllık tarihinden ve bir çok yazarın hayatlarından bahsedilmektedir. Bu yazarlardan bir de el-Hatîb et-Tebrîzî'dir. el-Hatîb et-Tebrîzî'yle ilgili modern dönem Azerbaycanlı edebiyatçılar tarafından da yeteri kadar malumat verilmiştir (Mahmudov, 2016).

2. EL-HATÎB ET-TEBRÎZÎ'NİN HAYATI

Büyük Azerbaycanlı âlim, edebiyat eleştirmeni, dil bilimci, şair, edebiyatçı, leksikograf, XI. yüzyılda Azerbaycan halkının yetiştirdiği en büyük şahsiyetlerden biri, saygıdeğer Yahyâ İbn Ali el-Hatîb et-Tebrîzî, 1030 yılında Tebriz şehrinde doğmuştur. Çocukluğu ve gençliği hakkında hiçbir bilgi yoktur. Tüm tarihçiler, el-Hatîb'in Suriye'nin Ma'arra en-Nu'man kentine gelişinden sonraki hayatı hakkında bilgi vermişlerdir (Mahmudov, 1972).

el-Hatîb et-Tebrîzî'nin bazı Arap kaynaklarında Arap asıllı olduğuna ait yanlış bilgiler vardır. Onun Şeyban kabilesine mensup olduğunu bildirmişlerdir. Yâkût el-Hamevî'ye göre el-Hatîb et-Tebrîzî'nin ismi Ebû Zekeriyâ Yahyâ İbn Ali İbn Muhammed İbn el-Hasan eş-Şeybânî'dir. İbn Hallikân'a göre ise Ebû Zekeriyâ Yahyâ İbn Ali İbn Muhammed İbn Hasan İbn Bistan eş-Şeybânî'dir. Fakat Yâkût el-Hamevî'den daha önce yaşamış Ebû Sa'd Muhammed es-Semâni ve Ebu Berekât el-Envârî âlimin isminin el-Hatîb et-Tebrîzî olduğunu söylemişlerdir. Orta Çağ'da alimlerin kendi isimlerini, eserlerinin evvelinde yazmaları alışkanlık hâlini almıştır. el-Hatîb et-Tebrîzî de kendi eserlerinde ismini, Ebû Zekeriyâ Yahyâ İbn et-Tebrîzî olarak yazmıştır (Nehmatova, 2012).

el-Hatîb et-Tebrîzî'nin en-Nüman şehrine gelmesinin en önemli sebebi Ebû'l Alâ el-Ma'arri ile tanışmak istemesidir. Ebû'l Alâ el-Ma'arri Arap edebiyatının en önemli şahsiyetlerinden biridir. Aynı zamanda Arap dil bilimcisi, şair, yazar ve filozoftur. el-Hatîb et-Tebrîzî onun hakkında "Arapların dilinde Ebû'l Alâ'nın bilmediği tek bir kelime yok" demiştir. Bu bilim adamının, kör olmasına rağmen olağanüstü bir hafızaya sahip olduğu belirtilmiştir. Büyük metinleri ezberleyebilme becerisinden bahseden el-Hatîb et-Tebrîzî bu hikayeyi anlatır: "Bir gün camide el- Ma'arri ile oturup ona kitap okuyordum... Ben onun yanında iki yıl kaldım. Bu süre zarfında vatanımdan kimseyi görmedim. Birden dua etmeye gelenler arasında bir komşumu gördüm. Çok sevindim. Ebû'l Alâ, "Sana ne oldu?" diye sordu. İki yıldır ülkemden kimseyle konuşmadığımı söyledim. Şimdi bir komşumu gördüm. "Git ve onunla biraz konuş" dedi. "Dersim bittikten sonra konuşsam olur mu?" diye sordum. "Git konuş, seni bekliyorum" dedi. Kalktım ve komşumla konuşmaya gittim. Onunla Azerbaycan Türkçesiyle konuştum.

| 1262 | Sonra Ebû'l Alâ'nın yanına döndüm. Bana "Hangi dili konuştunuz?" diye sordu. Azerbaycan halkının dilini konuştuğumuzu söyledim. "Dili bilmiyorum. Ama söylediğin her şeyi tekrar edebilirim" dedi. Sonra konuşmamızı kelimesi kelimesine tekrarladı. Komşum "Anlamadığı şeyi nasıl ezberledi?" diye sordu" (Seyidov & Alizade, 1977, s.23-24).

Yazılı kaynaklara göre, el-Hatib et-Tebrizi Ebû'l Alâ'nın yanında eğitimini tamamladıktan sonra, farklı Doğu ülkelerinde en iyi hocaların yanında tahsiline devam etmiştir. O, Ebû'l-Alâ'nın yanından döndükten sonra Tebriz'de yaşamıştır. 1057 senesinde bir süreliğine Tebriz'de kaldıktan sonra yeniden Suriye'ye eğitimine devam etmek amacıyla gitmiştir. el-Hatib et-Tebrizi burada İbn Dahan, İbn Burhan ve Sâlim er-Râzi'den ilahiyat ve edebiyat alanında bir çok dersler almıştır. 1064 senesinde ise Şam'a gitmiş, burada ünlü tarihçi Hatib Bağdâdi ile tanışmıştır. Bağdâdi onun için sadece iyi bir dost değil, aynı zamanda iyi bir öğretmen olmuştur. Daha sonra ise Mısır'a gitmiş, Tâhir İbn Babasaz'dan Arap gramerini öğrenmiştir. 22 Eylül 1067 senesinde ise Doğu için çok önemli bir olay yaşanmıştır. Selçuklu sultanı Bağdat'ta vezir Nizammülmülk'ün anısına Nizâmiyye Medresesini inşa ettirmiştir. Burada tarih, astroloji, matematik, mantık, edebiyat tarihi vb. dersler veriliyordu. Açıldığı günden itibaren el-Hatib et-Tebrizi, burada ömrünün sonuna kadar filoloji alanında 40 seneye yakın ders vermiştir. Aynı zamanda kütüphane müdürü vazifesinde de çalışmıştır. el-Hatib et-Tebrizi 3 Ocak 1109 senesinde kalp yetmezliğinden hayatını kaybetmiş ve Bab Abraz kabristanlığında defnedilmiştir. Yas merasimine tüm Bağdat sakinleri toplanmıştır (Aliyev, 2018).

2.1. El-Hatib Et-Tebrizi'nin Eserleri

el-Hatib et-Tebrizi'nin esas faaliyet alanlarından biri de edebiyat yorumculuğudur. O, en çok muallaka şairlerinin eserlerini yorumlamıştır. el-Hatib et-Tebrizi ilk olarak İmru'ül Kays'ın eserini yorumlamakla başlamış, daha sonra ise Tarafe, Züheyr, Lebid, Antere, 'Amr İb Külsûm ve Hâris İbn Hillize'nin kasidelerini yorumlamakla devam etmiştir. İmru'ül Kays'ın kasidesini yorumlamak el-Hatib et-Tebrizi için çok önemlidir ve bu, onun edebiyat alanında çok iyi bir yere sahip olduğunun göstergesidir. Onun bu yorumları sayesinde, Câhiliye dönemi insanların hayat tarzını, adetlerinin nasıl olduğu hakkında bilgi almak daha da kolaylaşmıştır. el-Hatib et-Tebrizi'ye göre en iyi yorum, gereksiz kelimelerden kaçınılan, kısa ve net olan yorumdur. Kendisinin bunlardan kaçındığı, yorumlarını kısa ve anlaşılır tutmaya çalıştığı açıktır. Bu yüzden el-Hatib et-Tebrizi'nin yorumları en iyi yorum olarak seçilmiştir. Onun bu analiz yönteminin seçmesinin bir çok nedeni vardır. En önemlisi ise Arap dilinin inceliklerini, gramerini derinden öğrenmek olmuştur. el-Hatib et-Tebrizi anlamları zor olan beyitleri yorumlarken sarf, nahiv, belağat gibi ilimlere müracaat etmiş, Kur'an-i Kerim'den, hadislerden örnekler getirmekle anlamlarını açıklamaya çalışmıştır. el-Hatib et-Tebrizi İmru'ül Kays'ın 82 beytini yorumlamıştır. Kasidenin toplamı ise 90 beyitten oluşur. Birçok edebiyatçı, Câhilliye dönem şairlerinin kasidelerini yorumlarken yazarın kimliği, kasideyi yazma sebepleri hakkında kısa mukaddime yazmışlardır. el-Hatib et-Tebrizi de aynı geleneğe bağlı kalarak İmru'ül Kays'ın kimliği ve kasidesi ile bağlı mukaddime yazmış, daha sonra beyitlerin yorumuna geçmiştir. Kasideleri yorumlarken diğer yorumculardan farklı olarak, et-Tebrizi muallaka şairlerinin aruz vezni ve bahirleri hakkında da bilgi vermiştir. Verilen bu bilgiler daha sonra çok önemli kaynak rolünü oynamıştır. el-Hatib et-Tebrizi'nin en önemli kitaplarından biri İmru'ül Kays'ın muallakasını ve Ebû Temmâm'ın Hamâsesini yorumladığı kitapları olmuştur. Günümüzde en çok araştırılan kitabı ise İmru'ül Kays'ın muallakasının yorumladığı kitabıdır (Mahmudov, 2006).

2.2. İmruü'l Kays Muallakasının Yorumu

el-Hatîb et-Tebrîzî'nin İmruü'l Kays muallakalarındaki yorumu dünya görüşü, üslubiyat problemleri, aruz vezni, folklör ve tarihi olaylarla bağlıdır. et-Tebrîzî beyitleri yorumlarken esas dikkatini üslubiyat problemlerine (sarf, nahif, leksikografi) yöneltmiş, anlaşılması zor olan, eş anlamlı ve zıt anlamlı kelimelerin manasını açıklamaya çalışmıştır.

et-Tebrîzî, İmruü'l Kays'ın şiirinde Arapçada sözün kendi içerisindeki zıtlığını araştırmıştır.

تجاوزت أحراسا إليها و معشرا
علي حراسا لو يسرون مقتلي

et-Tebrîzî يسرون kelimesinde iki zıt anlamın gizli olduğunu belirtmiştir. Bunlar, “gizliyorlar ve gösteriyorlar” kelimeleridir. Bu sebepten bu beyti iki şekilde tercüme etmek mümkündür: Beni öldürmek niyetini gösteren (gizleyen) insan toplumunu ve muhafızları geçdim ve ona ulaştım (et-Tebrîzî, 1980, s.50).

et-Tebrîzî'nin yer isimleri ile ilgili yorumları da oldukça dikkat çekicidir. “Fetudih , fel-mikrat, lem ye'fu rasmuhe” beytini yorumlarken buradaki fetudih ve fel-mikrat kelimelerinin yer ismi olduğunu belirtmiştir. Bu araziler İmerra ve Esvad el-'Ayn arasında yerleşir.

el-Hatîb et-Tebrîzî yorumlarında kelimelerin sadece metin içindeki anlamlarını söylememiş, aynı zamanda tek başına hangi manâyı ifade ettiğini de belirtmiştir. el-mikrat kelimesinin su toplanan kuyu manâsında da olduğunu söylemiştir.

el-Hatîb et-Tebrîzî sözleri tercüme ettikten sonra onların irâb şekillerine de dikkat etmiştir. Düşüncelerini doğrulamak için Kur'an-i Kerimden, diğer şairlerden, Kufe ve Basra ekolünün temsilcilerinden el-Müberred, el-Zeccâc, Sîbaveyhi, el-Ferrâ, el-Halil ibn Ahmed el-Ferâhîdî ve el-Kisâ'î'den örnekler getirmiştir. İmruü'l Kays'ın muallakalarından birinde geçen kıfa (قفا) kelimesinin tesniyede olup olmamasına ait farklı fikirler öne sürülmüştür. et-Tebrîzî'ye göre ise Araplar bir insana, iki şahısa müracaat eder gibi müracaat ediyorlar. Bu kelime o yüzden tesniye şeklindedir. İmruü'l Kays'ın şiirinde işlenen bu tesniye şekli modern dönem Arap edebiyatında da geniş şekilde kullanılmıştır (Kasımova, 2007).

el-Hatîb et-Tebrîzî'ni diğer yorumculardan ayıran tarafı onun her beyti yorumlarken diğer beyitlerle arasında bağlantı kurmasıdır. Mesela, muallakanın 2. ve 6. beytinde bunun şahidi oluyoruz.

فتوضح ، فالمقراة ، لم يعف رسمها
لما نسجتها ، من جنوب و شمال

et-Tebrîzî bu beyitteki لم يعف رسمها ifadesini yorumlarken sondaki he (ها) zamiri, hem birinci beyitteki Dehul ve Havmel'e hem de ikinci beyitteki Tudih ve Mikrat'a aittir. Beytin tam tercümesi bu şekildedir: Tudih ve Mikrat'ın da izleri Güney ve Kuzey rüzgarlarının sayesinde kaybolmamıştır (Aliyev, 2019, s.45).

el-Hatîb et-Tebrîzî aynı zamanda İmruü'l Kays'ın şiirlerini yorumlarken şiirde teşbihi, mecazı büyük ustalıkla göstermiştir.

كان الثريا علفت ، في نصامها
بأمراة كتان ، الى صم جندل

et-Tebrîzî, bu beytin yorumu ile ilgili iki rivayetin olduğunu belirtmiştir. İlk efsaneye göre gecenin uzunluğu burada anlatılır. Sanki Suraya, (9-13 yıldız kümesi) bir ip ile bir kayaya bağlanmış ve hareket etmiyor. İkinci yoruma göre şair, atı burada tarif ediyor ve ayaklarının beyazlığını, atın bacaklarından sarkan ve bir iple kayaya bağlanan yıldızlara, atın tırnaklarını da taşlara benzetir. Atın, yağmurun, devenin vb. olayların ustalıklı yorumu, İmruü'l Kays'ın çevre ve doğa olaylarını derinlemesine gözlemlemesinin bir sonucudur.

فأضحى يسح الماء ، حول كتيفة يكب، على الانقان ، دوح الكنهيل

Şafakta, Kuteyfe'ye o kadar yağmur yağdı ki, büyük bir kenehbel ağacının başını (burada: çeneleri) çıkardı. Yorumcu, buradaki "el-azkan" (çene) kelimesini istiare gibi kullandığını belirtmiş, ağacın tepesini anlatmaya çalışmıştır (et-Tebrîzî, 1980, s.88).

Muallakalarda Arapların yaşam tarzıyla ilgili çok ilginç malumatlar elde etmek mümkündür. el-Hatib et-Tebrîzî İmruü'l Kays'ın şiirlerinde çocukların oynadığı oyunlarla ilgili malumat da vermiştir.

درید ، نخزروف الوليد ، أمره تتابع كفيه، بخيط ، موصل

Çocuğun uzun ve güçlü bir iple bağlayıp suratle döndürdüğü huzruf gibi hızlı (oyuncak) durmaksızın koşan bir at ile.... Huzruf, çocukların oynadığı küçük bir çubuktur (bir iple bağlanıp döndürülür). Hareket ettirildiğinde ses çıkarır. Şair, bir atın hızını ve çevikliğini bu oyunun hızına ve çevikliğine benzetir. .

el-Hatib et-Tebrîzî beyitlerin manâsını izah ederken Kur'an-i Kerim'e kaynak olarak muracaat etmiştir. Esas nedenlerden biri ise sözlerin anlamlarını ve nahiv kurallarını açıklamaktır. et-Tebrîzî İmruü'l Kays'ın muallakasında 13 yerde ayetlerden kaynak olarak kullanmıştır.

2.3. El-Hatib Et-Tebrîzî'nin Diğer Eserleri

el-Hatib et-Tebrîzî Hamâseyi yorumlarken Ebû Temmâm'ın en iyi eserlerinden biri olduğunu söylemiştir. el-Hatib et-Tebrîzî Ebû Temmâm'ın bu eserini nerede ve ne şekilde yazdığını araştıran ilk şahıslardan olmuştur. el-Hatib et-Tebrîzî'ye göre o, Horasan hakimi Abdullah ibn Tahir'in yanına onu methetmek için gitmiş, bunun karşılığında ise bin dinar mükafat istemiştir. Şair Irak'a gitmek için Horasan'dan Hemedan'a gelince, Ebû'l Vefâ ibn Selmâ onu evine misafir olarak davet etmiştir. Ebû Temmâm teklifi kabul ederek arkadaşının evinde misafir olarak kalmıştır. Birkaç gün kaldıktan sonra şiddetli kar yağmış, yollar kapanmıştır. Ebû Temmâm bu durum karşısında bir şey yapamadığı için arkadaşı birkaç ay kendi evinde kalmasını söylemiş ve sıkıntı çekmemesi için onu kendi kütüphanesine götürmüştür. Ebû Temmâm burada kaldığı süre içerisinde beş şiir kitabı yazmıştır. Yazdığı eserlerden biri de Hamâse olmuştur (Ferecov, 2011). Bu eser uzun süre Selmâ ailesinin kütüphanesinde kalmıştır. Ebû'l Evâzil isimli bir adam Hemedan'a gelerek bu eseri almış ve İsfahan'a götürmüştür. Burada olan edebiyatçılar bu eseri çok beğenmiş, Hamâse gibi yazılan diğer tüm eserleri reddetmişlerdir. el-Hatib et-Tebrîzî'ye göre bu eser 222/837 yılın sonu 223/ 838 senesinin ilk aylarında yazılmıştır.

el-Hatib et-Tebrîzî Hamâseyi yorumlarken bazı meselelere açıklık getirmiştir. O, burada yorumlamanın temel kurallarına değinmiş, onun sadece manâlarını açıklamakla yetinmenin yanlış

olduğunu, yalnız bir kısmını ele alıp şiirleri dağınık halde yorumlayanları eleştirmiştir. el-Hatîb et-Tebrîzî diğer yorumcuların ayrıca nahiv kurallarını açıklamadıklarını, Hamâse içerisinde şiirle bağlantılı olan rivayetler hakkında bir malumat vermediklerini de belirtmiştir. el-Hatîb et-Tebrîzî Hamâsenin girişinde kitabın yorumunu çok dikkatli yaptığını, tüm beyitleri tek tek incelediğini ve anlamı zor olan kelimelerin manâlarını açıkladığını belirtmiştir (Allahverdiyev, 2004). el-Hatîb et-Tebrîzî bu eseri iki kez yorumlamıştır. İkinci yorumu ise daha mükemmel şekilde olmuştur. Günümüze de ikinci kez yorumladığı kitabı ulaşmıştır. Bu kitap 1850 senesinde dört cilt şeklinde Latince Avrupada, 1828, 1873 ve 1938 senesinde ise Arap dilinde yayınlanmıştır.

1082 ve 1083 senesinde Arap alimeri içerisinde ilk defa el-Hatîb et-Tebrîzî kendi öğretmeni olan Ebû'l Alâ el-Ma'arrinin *Saktî'z-zend* eserine bir yorum yazmıştır.

Tehzîbü İslâhi'l-mantık eseri ise İbnü's-Sikkî't'in kelimeleri yanlış kullanmasına ait yazılmış bir eserdir.

El-mülahas fi-i'râbi'l Kur'ân isimli çalışmasının ise yalnız II.cildi elimize ulaşmıştır (Özal,2011).

Şerhu'l-lüma' fi'n-nahv adlı çalışması is İbn Cinni'nin eseri üzerine yapılmış bir yorumdur.

Yaşlılığında ise son eseri olan *Kitabu'l-kâfi fi'l arûz ve'l-kavâfi* üzerinde çalışmaya başlamıştır. Bu eser, Arap poetik teorisine adanmış ve kısa sürede büyük popülerlik kazanmıştır. Avrupalı alimler bu kitap ile XIX. yy'dan itibaren ilgilenmeye başlamışlardır. Modern dönemde, bir çok dünya kütüphanesinde, bu kitabın onlarca nüshası bulunmuştur. Bu eseri ilk defa inceleyen Azerbaycanlı alim, Kaley Allahverdiyev olmuştur.

el-Hatîb et-Tebrîzî'nin el yazmaları, günümüzde tanınan müzelerde ve kütüphanelerde saklanmaktadır. Bunlardan en değerlisi, Tunus Milli Kütüphanesi'nde korunan elyazmanın şerhidir. Bu el yazma, Müfaddal ed-Dabî'nin "Şerhû'l Mufaddaliyyât" isimli eseridir (Tağiyeva, 2014).

Sonuç

Arap dili, tüm Azerbaycan'da yavaş yavaş dini ve siyasi bir dil olarak yayılmış, zamanla ilmî ve edebî eserlerin dili haline gelmiştir. Bu dilin Azerbaycan'a hakim olmasından önce, Azerbaycanlı şairlerin de Arapça yazmayı denedikleri ve hatta Arapları hayrete düşüren mükemmel eserler meydana getirdikleri doğrudur. XI. yy ise Azerbaycan'da Arapdilli edebiyatının en zirvede olduğu dönemdir. Bu dönemde, Azerbaycan'da Arap dili, tüm alanlar üzerinde kendi hakimiyetini kurmuştur. XI. yy'da Azerbaycan'da yetişmiş edebiyatçılar, Arap ülkelerine eğitim almak maksadıyla gitmiş, dönemin tanınmış bir çok alimlerinden ders almışlardır. Bu edebiyatçılardan biri de el-Hatîb et-Tebrîzî olmuştur. el-Hatîb et-Tebrîzî ömrünün sonuna kadar Mısır'da Nizâmiyye Medresesinde ders vermiştir. Müderrislik görevi ile beraber Nizamiyye Medresesinin kütüphane kayyumluğu görevini de üstlenmiştir. el-Hatîb et-Tebrîzî ömrünü muallakaların yorumlanmasına adanmıştır. O, muallakaları yorumlarken sade bir üslup kullanmış, okuyucuyu yormamaya dikkat etmiştir. el-Hatîb et-Tebrîzî muallakaları yorumlarken seleflerinin eserlerini dikkate alsa da, kendi fikirlerini açık şekilde belirtmiş, razı olmadığı fikirleri reddederek yorumuna katmamıştır. et-Tebrîzî muallakaları yorumlarken onlara yenilikler de eklemiştir. O, İmruü'l Kays'ın, Lebid'in muallakasının aruzun hangi bahrinde yazıldığını

belirtmiş, bir çok problemlere değinmiştir. En önemlisi Câhiliye Araplarının yaşam tarzına, dilcilik problemlerine, aruz meselelerine, tarihi olaylara dikkat çekmiştir. el-Hatib et-Tebrizi'nin kullandığı sade yazı dili onu diğer yorumculardan ayıran esas özelliktir. Bu yüzden el-Hatib et-Tebrizi hem Azerbaycan edebiyatında hem Arap edebiyatında en tanınmış şahıslardan biri olmuştur. el-Hatib et-Tebrizi, Azerbaycanlı araştırmacılar tarafından en çok araştırılan şahsiyetlerdendir.

el-Hatib et-Tebrizi'nin yorumladığı muallakalar Arap alimler tarafından defalarca incelenmiş ve farklı yıllarda yayınlanmıştır. Eserin araştırmacıları arasında Muhammed Hıdır Hüseyin, Fahreddin Kabave, Muhammed Muhyiddin Abdülhamid yer almaktadır.

Etik Kurul İzni

Bu makale etik kurul izni gerektiren bir çalışma grubunda yer almamaktadır.

Kaynakça

- Aliyev, İ. (2018). Hatîp Tebrîzî. *İlim ve İnnovativ Teknolojiler dergisi*, 2(2), 127-129.
- Aliyev, Ş. (2019). İmrüü'l Kays'ın muallakasının Hatîb Tebrîzî yorumu. *İlmi Araştırmalar dergisi*, 6(1), 40-53.
- Allahverdiyev, K. (2004). *XI. yy Azerbaycan edebiyatı meseleleri*. Şam Yayınları.
- Cafer, V. (2010, Haziran 11). Mahmut Kaşğâri Hatîb Tebrîzî ile görüşe bilirdi mi?. *Edebiyat Gazetesi*. <http://www.anl.az/down/meqale/edebiyat/2010/iyun/123728.htm>
- el-Hatîp et-Tebrîzî (1980). *Şerhu'l Kasâidi'l 'Aşri*, Tahkîku ed'duktûra Fexruddîn Kabâve. Dêru el' Afâki'l Cedîdi.
- Ferecov, S. (2011, Ocak 12). Tebriz'den Şam'a kadar. *Medeniyet Gazetesi*. <https://medeniyet.az/page/news/615/Tebrizden-Sama-qeder:-Xetib-Tebrizi.html?lang=e>
- Kasımova, A. (2007). *Câhiliye dönem Araçların akli-manevi durumu*. İlim Yayınları.
- Mahmudov, M. (1972). *Hatîb Tebrîzî'nin hayatı ve eserleri*. İlim Yayınları.
- Mahmudov, M. (2006). *Arapça yazmış Azerbaycanlı şairler ve edibler*. Doğu Batı Yayınları.
- Nabiyev, B., & Rustamova, A. (2005) *Azerbaycanskaya literatura*. İlim Yayınları.
- Nehmatova, G. (2012). *Muhammedali terbiyetin "Danışmendani –Azerbaycan eseri"*. İlim ve Tahsil Yayınları.
- Özal, A. (2011). *Hatîb Tebrîzî*. (Cilt 40). TDV Yayınları.
- Penah, P., & Ahmedli, S. (2014). *Azerbaycan edebiyat meseleleri*. AMİA Folklor Enstitüsü Yayınları.
- Seyidov, Y., & Alizade, S. (1977). *Klasik Azerbaycan şairleri söz hakkında*. Gençlik Yayınları.
- Tağızade, N. (2014). *Hatîb Tebrîzî'nin "Şerhu'l İhtiyarâtu el-Mufaddal" Eseri*. AMİA Folklor Enstitüsü Yayınları.

